

«ماده تاریخ»

بازنگری یک بیت از خسرو و شیرین نظامی

پژوهشگر - محسن - مهربانی (کرمانشاه)

در تاریخ ادبیات ایران کم‌تر اتفاقی است که زمان و چه‌گونگی روی داد آن از دیدگاه تذکره‌نویسان و مورخان مورد تردید نباشد و یا همگی بر یک نظر اتفاق داشته باشند. گاهی تاریخ تولد یا وفات یک شاعر یا نویسنده بین ۳۰ تا ۴۰ سال متغیر می‌شود. از قرن ششم هجری که مصادف با خارج شدن شعر از سبک خراسانی و درباری بود نوعی تفنن در شعر ایجاد شد و شاعران به صنایع بدیعی روی آوردند. یکی از این صنایع بدیعی، صنعت ماده تاریخ سازی بود که به ثبت تاریخ و وقایع تاریخی کمک بسیار می‌کرد. ماده تاریخ، بیان تاریخ‌هایی است در قطعات کوتاه برای وقایع گوناگون، اعم از جلوس یا فوت و قتل پادشاهی و یا مرگ و قتل یک امیر و وزیر یا روز و ماه و سال وفات یک حکیم یا شاعر و امثال این‌ها. ماده تاریخ‌ها به دو دسته تقسیم می‌شوند: اول دسته‌ای که در آن‌ها به ذکر تاریخ صریح یعنی اعداد اکتفا می‌شود که از نوع دیگر قدیمی‌تر و معقول‌تر است و دوم دسته‌ای که ذکر روزها، ماه‌ها و سال‌ها در آن‌ها به حساب ابجدی آمده است که به نقل از استاد سعید نفیسی در کتاب «جست‌و‌جو در احوال و آثار عطار» در اواخر قرن هشتم رواج می‌یابد. مثلاً در تاریخ وفات حافظ کلمه‌ی مرکب (خاک مصلی) به کار رفته است:

چو در خاک مصلی ساخت منزل بچو^(۱) تاریخش از (خاک مصلی).^(۲)
 اما گاهی با وجود ماده تاریخ سازی نیز اجماعی در نظر تاریخ‌نویسان به دست نمی‌آید. مثلاً در تاریخ سرودن دو اثر از نظامی به نام‌های مخزن الاسرار و خسرو شیرین اختلاف نظرهای فراوانی دیده می‌شود. شادروان دکتر عبدالحسین زرین کوب بیان می‌کنند که حکیم نظامی خسرو و شیرین را در سال ۵۷۱ آغاز و در سال ۵۷۶ به اتمام رسانده^(۳) و استاد دکتر محمد معین سال سرودن مخزن الاسرار را در حدود ۵۷۰ تا ۵۷۱ می‌دانند^(۴) که به نام فخرالدین بهرام‌شاه بن داود بن اسحاق از سلسله ترکان منگوجک در آذربایجان است که در حدود ۵۷۸ تا ۶۲۲

حکومت می‌کرده^(۵) و بیان می‌کنند که سرودن خسرو و شیرین پس از مخزن الاسرار در سال ۵۸۰ - ۵۸۱ هـ. ق به نام طغرل بن ارسلان سلجوقی و جهان پهلوان محمد بن ایلدگز قزل ارسلان بن ایلدگز آغاز شده است^(۶) عباس پرویز مخزن الاسرار را متعلق به سال ۵۷۵ و خسرو و شیرین را مربوط به ۵۷۹ می‌داند^(۷) دکتر ذبیح الله صفا مخزن الاسرار را مربوط به حدود ۵۷۰ هـ و خسرو و شیرین را متعلق به ۵۷۶ می‌داند^(۸) آنچه این تاریخ‌ها را سبب می‌شود وجود دو بیت شعر در دو کتاب اخیر است. نظامی در مخزن الاسرار و در مدح پیامبر (ص) می‌سراید:

پانصد و هفتاد بس ایام خواب روز بلند است به مسجد شتاب
 (کلیات خمس نظامی، ص ۲۳)

و در پایان خسرو و شیرین بیتی دارد با این مضمون:

با توجه به ماده تاریخی که خود نظامی در خسرو و شیرین آورده اساتید فن سال سرودن آن را ۵۷۶ هـ. ق می‌دانند که با توجه به تاریخ پیشنهادی ما پیش از مخزن الاسرار خواهد بود. اما اگر بپذیریم که نظامی بیت اخیر را نه به هجرت پیامبر (ص) بلکه به سال درگذشت خسرو پرویز پادشاه ساسانی و شیرین همسر او که سال ششم هجرت است سروده، این مشکل نیز مرتفع خواهد شد. یعنی از پایان زندگی آن دو دل‌داده افسانه‌ای ۵۷۶ سال گذشته و هنوز کسی این چنین آن را حکایت نکرده است. پس می‌توانیم با اندکی ساده نگری بپذیریم که سال سرودن خسرو و شیرین اندکی پس از سال ۵۸۱ است که این تاریخ مورد تأیید شادروان دکتر محمد معین نیز می‌باشد.^(۱۱)

پایان

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- بجو = جست و جو کن - پیدا کن
- ۲- که به حروف ابجد سال ۷۹۱- به دست می‌آید. (۲)
- ۳- محمدی، دکتر هاشم، کیهان فرهنگی سال هفدهم شماره ۱۷۲، دو هنر ماندگار.
- ۴- زرین کوب، دکتر عبدالحسین، پیر گنجه در جستجوی ناکجا آباد، ص ۷۶، انتشارات سخن چاپ دوم تابستان ۷۴.
- ۵- معین، دکتر محمد، فرهنگ فارسی، انتشارات امیر کبیر، ج ۶ ص ۱۹۳۴ چاپ نهم، ۱۳۷۵.
- ۶- معین، دکتر محمد، فرهنگ فارسی، ج ۶ ص ۱۳۱۰.
- ۷- معین، دکتر محمد، فرهنگ فارسی، ج ۵ ص ۴۷۹.
- ۸- پرویز، عباس تاریخ دو هزار و بانصد ساله ایران. موسسه مطبوعاتی علمی، چاپ ال ۱۳۴۳، ج ۲ ص ۱۹۹.
- ۹- صفا، دکتر ذبیح الله، تاریخ ادبیات در ایران جلد دوم (از میانه قرن ۵ هـ تا آغاز قرن ۷) انتشارات فردوس چاپ سیزدهم، ۱۳۷۳ تهران ص ۸۰۰.
- ۱۰- ثروتیان، دکتر بهرو (اهتمام)، خمسه نظامی، ج اول، انتشارات توس، چاپ اول، زمستان ۱۳۶۳، ص ۲۷۷.
- ۱۱- شواهد شعری از کلیات خمسه حکیم نظامی گنجه‌ای، چاپ چهارم، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۶۶ انتخاب شده.

گذشت از بانصد و هفتاد و شش سال

تَزَد بر خط خوبان کس چنین خال

(کلیات خمسه نظامی، ص ۴۱۳)

بیت ذکو شده در مخزن الاسرار به این معنی است که نظامی پیامبر اسلام را مورد خطاب خود قرار می‌دهد که ای محمد ۵۷۰ سال است که سر در نقاب خاک کشیده‌ای و با توجه به سال رحلت پیامبر اسلام که سال ۱۱ هجرت بود بیت به سال ۵۸۱ هـ. ق بر می‌گردد. دکتر بهروز ثروتیان با توجه به اتحاف کتاب به بهرام شاه ملک ارزنگان که در حدود ۵۷۸ تا ۶۲۲ هجری در ارمنستان ترکیه حکومت می‌کرده بیان می‌کند که تاریخ اهداء مخزن الاسرار نباید پیش از ۵۷۸ هـ. ق بوده باشد که با توجه به معنی حقیقی بیت آن را ۵۸۱ هـ. ق می‌دانند^(۹) اما به تصریح خود نظامی می‌دانیم که خسرو و شیرین پس از مخزن الاسرار سروده شده است:

که سستی نکردم درین کار هیچ

سوی مخزن آوردم اول پیچ

به شیرین و خسرو در آمیختم

از و چرب و شیرینی انگیختم

(کلیات خمسه نظامی، ص ۸۷۶)^(۱۱)